

МАТЕРИНСТВО ЗА ГРАТАМИ ЯК БЛАГОСЛОВЕННЯ І ПРОКЛЯТТЯ: ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ГУЛАГУ

Оксана Кісь

УДК 343.261-055.26:343.819](47+57)

У статті розглянуто важливий аспект повсякденного життя українок-політв'язнів у таборах і в'язницях ГУЛАГу в 1940–1950-х роках — досвід материнства в неволі. На основі аналізу особистих спогадів колишніх політв'язнів, а також офіційних документів ГУЛАГу та статистичних даних розкрито умови утримання вагітних жінок і матерів з немовлятами у в'язницях і таборах, показано суперечливість материнських почуттів та особливості зв'язку між матір'ю і дитиною. Висвітлено основні причини й наслідки народження дітей за колючим дротом, наголошено на значенні материнства як стимулу для виживання жінок у таборах.

Ключові слова: українські жінки-політв'язні, ГУЛАГ, повсякденне життя, материнство, жіноча історія.

В статье рассмотрен важный аспект повседневной жизни политзаключенных украинок в ГУЛАГе в 1940–1950-х годах — опыт материнства в неволе. На основе анализа воспоминаний бывших политзаключенных, а также официальных документов ГУЛАГа и статистических данных раскрыты условия содержания беременных женщин и матерей с младенцами в тюрьмах и лагерях, показаны противоречивость материнских чувств и особенности связи между матерью и ребенком. Представлены основные причины и последствия рождения детей за колючей проволокой, подчеркнута значимость материнства как стимула для выживания женщин в лагерях.

Ключевые слова: украинки-политзаключенные, ГУЛАГ, повседневность, материнство, женская история.

This article explores an important aspect of everyday life of Ukrainian women — political prisoners in the GULAG in the 1940s–1950s, namely — experiences of maternity while being imprisoned. On the basis of analyzing the personal testimonies of former female political prisoners as well as the official GULAG documents and statistical data, the authoress reveals the custodial conditions of pregnant women and mothers with babies in GULAG prisons and camps. The study also shows an ambivalent nature of female convicts' maternal attitudes and special connections between mothers and their children. Underlying reasons and consequences of parity behind the barbed wire are examined as well. The authoress claims maternity to be an important stimulus for women's survival in the GULAG.

Keywords: Ukrainian women — political prisoners, GULAG, everyday life, maternity, women's history.

Масові політичні репресії доби сталінізму стали однією з найчорніших сторінок новітньої історії України: протягом 1930–1956 років мільйони українців втратили життя та здоров'я у в'язницях і таборах ГУЛАГу. Головне управління виправно-трудових таборів було створене за особистим наказом Сталіна 1929 року і представляло собою систему тюрем і концентраційних таборів, де в нелюдських умовах утримували та нещадно експлуатували тих, кого вважали «ворогами» радянської влади. Частка українців серед засуджених була незмінно високою: у довоєнний час українці становили близько 14 % усіх невільників [13, с. 10–11], а на початку 1951 року вже кожен п'ятий в'язень ГУЛАГу був українцем [14, с. 3]. Водночас у роки Другої світової війни і

в повоєнний період стрімко змінився гендерний баланс серед в'язнів: на 1 січня 1945 року частка жінок серед усіх невільників радянської репресивної системи сягала 30,6 % [7]. Однак досвід перебування в таборах десятків тисяч українок-політв'язнів досі не став предметом усебічного вивчення серед українських учених. Попри наявність і доступність джерел, що дозволяють досліджувати гендерні аспекти повсякденного життя в неволі [18], вітчизняна історична наука не пропонує комплексних ґрунтовних праць із цієї тематики. Навіть такий гендернозабарвлений вимір невільницького досвіду, як материнство, залишається недослідженим. Водночас праці іноземних дослідниць, присвячені специфічно жіночим аспектам ув'язнення, спираються на доступніші

для вивчення письмові спогади, усні свідчення, мемуари та листування переважно росіянок [9; 19; 20; 27; 32–36]. У цій статті проаналізовано спогади українок-політв'язнів про їхній досвід материнства в неволі. Зокрема, на тлі наявних статистично-демографічних даних та офіційних документів ГУЛАГу про кількість вагітних жінок, матерів з немовлятами та становища дітей засуджених жінок, розкрито особистий вимір материнства в неволі — материнські почуття, практики, цінності, причини та наслідки народження дітей за колючим дротом.

Деякі особливості утримання жінок у ГУЛАГу. Режим утримання жінок і чоловіків не був однаковим протягом усього періоду існування ГУЛАГу: уже від осені 1945 року керівництво ГУЛАГу вживало заходів, щоб «ув'язнених жінок повністю ізолювати від чоловіків» [15, с. 266], але оскільки особи різної статі перебували в спільних зонах, живучи в окремих бараках, то в «Правилах внутрішнього розпорядку для ув'язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ» (які набули чинності 16 травня 1954 р.) у переліку заборон було окремо зазначено заборону «чоловікам відвідувати жіночі бараки, а жінкам — чоловічі, за винятком осіб, які виконують доручену адміністрацією роботу» [15, с. 264]. Лише 1947 року було вжито заходів для посилення ізоляції чоловіків і жінок, унаслідок чого було створено окремі жіночі підрозділи, а в змішаних таборах чоловічі та жіночі зони утримання було чітко розмежовано [7]. Вочевидь, цього було недостатньо, бо вже в травні 1949 року керівництво ГУЛАГу констатувало: «...досі існує недостатня ізоляція жінок від чоловіків» [15, с. 281], а у «Вказівках МВС СРСР “Про порядок організації нагляду за ув'язненими і заходи боротьби з порушеннями табірної режиму у виправно-трудових таборах і колоніях МВС”» від 13 лютого 1950 року керівникам підрозділів було наказано «суворо стежити за недопущенням зв'язків та спілкування поміж ув'язненими чоловіками й жінками в житлових зонах і на об'єктах робіт. Заборонити використання жінок у табірній обслузі чоловічих підрозділів»

[15, с. 291]. Такі заходи мали свої цілком конкретні причини, на які прямо вказано в «Довідці Оргвідділу ГУЛАГ про недоліки в роботі управлінь та відділів ГУЛАГ» від 9 березня 1951 року: «Унаслідок грубого порушення вимоги МВС СРСР про ізоляцію засуджених жінок від чоловіків наявні численні факти співмешкання. Із загального числа вагітних засуджених жінок 90 % завагітніло в таборах і 40 % у колоніях» [15, с. 301].

Зазначені заходи мали б знизити чисельність вагітних і породіль у місцях позбавлення волі, однак на практиці вони не вирішили проблеми. Число вагітних жінок серед ув'язнених, особливо в повоєнні роки, відчутно зросло: від 1 січня 1947 року до 1 січня 1949 їх частка збільшилася з 1,55 % до 1,76 %, досягнувши 9 310 осіб [7]. Ситуація змінювалася в цілком протилежному напрямку: на 1 січня 1948 року в місцях позбавлення волі перебувало 10 217 жінок з дітьми та 4 588 вагітних, а вже через рік їх кількість становила відповідно 23 790 та 9 300 осіб і продовжувала стрімко зростати. Таким чином, лише протягом 1947 року число ув'язнених матерів збільшилося на 138 %, а вагітних жінок — на 98 %. Загалом на 1 січня 1949 року частка матерів та вагітних становила 6,3 % від загальної кількості невольниць [25]. Автор доповідної записки, у якій представлено ці факти, вбачає головну причину такої ситуації у великій кількості серед новоприбулих ув'язнених жінок-матерів з малими дітьми та вагітних. Ця тенденція продовжувала наростати, і вже на 1 січня 1952 року в таборах та колоніях ГУЛАГу перебувало 28 219 дітей, народжених невольницями та ще 11 096 вагітних жінок [14, с. 8]. Якщо в березні 1940 року в системі ГУЛАГу діяло 90 дитбудинків, у яких утримували 4 595 дітей невольниць [13, с. 15], то на 1949 рік жінки з малими дітьми та вагітні розташовувалися вже у 234 спеціально обладнаних приміщеннях (дитячих будинках) та, рідше, в окремих секціях бараків [25].

Умови утримання вагітних жінок, породіль та немовлят віком до 1,5–2 років регламентувалися в розділі 4 «Інструкції із санітарної

служби тюрем НКВС СРСР», викладеної в наказі наркома внутрішніх справ СРСР № 0457 від 23 жовтня 1940 року [8, с. 243–245]. Згідно із цим документом, було встановлено роздільне утримання матерів і дітей, але при цьому мали б бути створені такі побутові й санітарні умови, забезпечене належне харчування, потрібний медичний нагляд, які б сприяли здоров'ю та повноцінному розвитку малюка. Інструкція передбачала не лише надання відповідного одягу, ліжечок, постільної білизни, просторих і теплих приміщень, здійснення регулярних гігієнічних процедур та годування відповідною віковій їжею, але й іграшки та регулярні прогулянки. Більше того, цим документом ув'язненим матерям, окрім можливості кількаразового годування грудним молоком, надавали можливість регулярного спілкування з дітьми: «Ув'язнені матері виходять на прогулянку обов'язково на відкриті прогулянкові подвір'я разом з дітьми двічі на добу. Прогулянкові подвір'я повинні мати доступ сонця, з травою і піском, обладнані лавками для сидіння. Ув'язненим матерям з дітьми дозволено сидіти, водити дітей за руку, бавитися з дітьми в піску тощо» [8, с. 345]. На практиці, однак, цих вимог практично ніде не дотримувалися: жіночі спогади про досвід материнства в неволі розкривають негуманне ставлення радянського режиму не лише до засуджених жінок, але й до немовлят, які, з формальної точки зору, вважалися вільними радянськими громадянами.

Вочевидь, вагітність, народження та вигодовування дитини в таборі не мали нічого спільного з нормальними практиками материнства. Далеко не кожна вагітність була бажаною і не кожна засуджена жінка, котра (добровільно чи примусом) мала зв'язок із чоловіком, готова була стати матір'ю і дати життя дитині. «Кількість абортів, розуміється, була величезна. Вагітності спочатку намагалися позбутися: тягали важке, стрибали з чогось, пили хіну, дістаючи її правдами і неправдами, робили аборти, вмирили, та якщо не вдавалося нічого чи бракувало сміливості, то признавалися. За місяць ішли у відпустку,

народжували в табірній лікарні, а тоді починався страдницький шлях матері-ув'язненої» [30, с. 316–317, 356]. Характерно, що попри заборону штучного переривання вагітності, яка діяла в СРСР упродовж 1936–1955 років, у жіночих спогадах натрапляємо на сюжети про те, що в таборах їх таки (напівтаємно) практикували. Загалом позиція керівництва ГУЛАГу з приводу переривання вагітності у невідільниць була суперечливою і неоднозначною: подекуди жінок примушували до абортів, деінде адміністрація «закривала на це очі», але були табори де за здійснений аборт жінку карали додатковим терміном ув'язнення [9, с. 257; 20, с. 273]. З коротких здогадок про такі випадки нескладно дійти висновку про величезний ризик, на який наражали жінок такі «процедури» за відсутності кваліфікованого медперсоналу та неналежних умов: «Нарядчицю, кокетливу польку, примусили зробити аборт <...> у табірній санчастині, де не було гінеколога. А коли не могли спинити кровотечу, її відвезли в сусідній чоловічий табір, де була санчастина» [21, с. 55]. Вочевидь, невідільниці ГУЛАГу були позбавлені також і репродуктивних прав: рішення щодо збереження чи переривання вагітності далеко не завжди належало самій ув'язненій жінці, тоді як керівництво табору могло на власний розсуд або покарати її за аборт, або примусити до нього.

Жінки з дітьми у в'язницях і на етапі. Чи не найтрагічніше складалася доля жінок, яких арештували в стані вагітності чи з немовлям на руках. На час слідства в радянських в'язницях таких жінок утримували в загальних камерах разом з дітьми, а їхній в'язничний пайок мало чим відрізнявся від решти арештанток. Ані спеціального харчування, ані жодних речей, необхідних для догляду за немовлятами, матерям у в'язницях не надавали.

Текля Бекар, яка народила сина в ув'язненні під час слідства, пригадувала: «В камері було 9 таких “щасливиць”, як я — молодих матерів, які родили. Ці подружки по камері почали мені допомагати, чим могли <...> Я зняла з себе сорочку і єдину блузочку, порвала їх на пе-

ленки <...> Одна з камерних подруг дала мені сорочку, інша — суконку. Найгірше було те, що на мене, жінку після родів, і немовля, яке треба було купати, видавали на добу один літр води <...> І так я промучилася зі своїм синочком у камері 20 днів <...> На суді я була з дитиною на руках» [31, с. 267–269]. Щоправда, у слідчій тюрмі умови зазвичай були гіршими. Подібне пережила й Анна Гошко-Кіт: «Вже минуло п'ять місяців, як я з дитиною в тюрмі. Ріс мій синочок без свіжого повітря, сонця, молока. Пелюшки з роздертої надвоє сорочки сушу на своєму тілі. Дитину мию над “парашею”, жінки поливають водою. До сну навіть не можна було заспівати дитині колискової. Мені сказали: “Так как этот ребенок грудной, ему паек не положен”. То ж Богданчик їв зі мною все, що отримувала я: тюремну баланду, зупу, борщ чи кашу» [6, с. 84].

У спогадах жінок-політв'язнів знаходимо пронизливі, сповнені безсилою розпачу описи нелюдських умов утримання і перевезення таких жінок, через що життя і здоров'я малюків виявлялися під загрозою. Згадуючи про етап, жінки чи не дослівно повторюють ті самі обставини пережитого: їх тривалий час (від кількох днів до кількох тижнів) везли разом з немовлятами в товарних вагонах без жодних санітарних умов, невірніці потерпали від спраги та голоду, мусили зносити холод (взимку) та спеку й задуху (влітку), годуючи маля грудним молоком чи примітивними харчем (розмоченим у воді хлібом або сухарем), висушуючи мокрі пелюшки на власному тілі [22, с. 175, 179].

Інколи пологи відбувалися безпосередньо у вагоні, і жінкам доводилося самотужки, без жодної медичної допомоги, дбати про породілля й новонароджене дитя [10, с. 30–31]. Єфросинія Керсновська, наприклад, допомагала приймати пологи в потязі, яким жінок доправляли по етапу [8, с. 428]. Іншу жінку — Наталю Запорожець — відправили на етап на восьмому місяці вагітності: після тривалого переїзду в товарному вагоні і в кузові вантажівки її дитина з'явилася на світ мертвою [11, с. 537–538].

Парадоксальним чином, жінки, які мали немовлят ще в слідчих тюрмах (до винесення вироку), згадують водночас і про жахливі умови утримання матерів та дітей у в'язницях, і про свою тодішню неготовність віддати власних немовлят на виховання. Наталія Костенко (1922 р. н.) розповідала, що через сильні материнські почуття двічі відмовилася передати новонародженого сина його батькові (який уже на той час мав іншу сім'ю) та вільнонайманій медсестрі-польці, яка готова була всиновити хлопчика. Про своє рішення вона пошкодувала вже на етапі, коли її з восьмимісячним малюком та іншими жінками кілька тижнів везли в Мордовію в товарному вагоні, практично без води та їжі: «Спекотно, задуха. Діти почали хворіти, понос. Пеленки, шматочки — їх не те що випрати, а замити немає чим» [29, с. 405].

«Мамки» в таборах: амбівалентність почуттів і практик. Дослідники відзначають неоднозначний характер материнства в умовах ув'язнення, зокрема в ГУЛАГу. Любов Максимова, аналізуючи жіночий досвід материнства в таборах, виділяє принаймні п'ять основних причин, через які жінки (навмисно чи мимоволі) вагітніли й народжували за ключим дротом [20, с. 271–272]:

- 1) для послаблення табірної режиму (якот: полегшені роботи, покращене харчування, кращі умови проживання тощо);
- 2) заради створення повноцінної сім'ї з батьком дитини після звільнення;
- 3) через потребу в реалізації материнства як жіночої ролі, щоб подолати самотність;
- 4) унаслідок вимушеної проституції (за їжу) за відсутності засобів контрацепції;
- 5) унаслідок сексуального насильства (згвалтування).

Спираючись на спогади українських невірниць, можна дійти висновку, що кожна з цих причин — більшою чи меншою мірою — відобразилася й у табірному досвіді українок. Жінки, яким довелося особисто досвідчити материнство в таборах, розповідають про пережите порівняно стисло і стримано, з огляду на травматичність такого досвіду. Інші, чії

діти залишилися на волі під опікою родичів, часом діляться своїми почуттями, описуючи тугу за дитиною, хвилювання за її долю тощо. Проте інколи жінки, чії діти зростали без їхньої опіки, обходять мовчанкою тему материнства: до прикладу, багаторічна ув'язнена ГУЛАГу Оксана Мешко, яку біографи промовисто назвали «козацька мати» [22, с. 116–118], у своїх доволі розлогих мемуарах і словом не проходила про материнські почуття й переживання [21, с. 29–87]. Натомість невільниці, яким через певні обставини довелося зіткнутися із цим явищем у таборах, у своїх спогадах багато й деталізовано розповідають і про умови утримання й догляду за дітьми, і про регламенти спілкування матерів з немовлятами, і про подальшу долю цих жінок та їхніх дітей [3, с. 281–295; 4, с. 479–484]. Зокрема, Надія Суровцева, багаторічна невільниця ГУЛАГу, у своїх спогадах чимало уваги присвятила роздумам над материнством у неволі. «Який контингент попадав у “мамки”? Неоднорідний. Там були молоді дівчатка-битовички, котрі <...> вагітніли, народжували, попадали на легку працю, вигодовували дитину й народжували знов. Це був також метод легше прожити. Народжували й старші жінки — селянки, інтелігентки літ під п'ятдесят. Цих томила спрага материнства. Вони забували про батьків і самовіддано присвячували все життя, всю любов своєму останньому дитяти <...> Їх було досить багато, цих запізнілих матерів, і дивитися на них було боляче. Вони були подібні скоріше до вдів, але чоловіки їхні були випадкові і здебільшого, так би мовити, не кращі <...> Материнство давало певне полегшення в роботі, тому на це часом йшли навіть навмисне, і як показала амністія матерям, розрахунок виявився правильним. Все ж багато жінок не зважувалися на цей тернистий шлях» [30, с. 317–317, 357].

Слід розуміти, що материнство в неволі залишалося майже виключно жіночою проблемою, адже дослідники та очевидці сходяться на тому, що чоловіки зазвичай повністю ігнорували факт свого батьківства і лише в рідкісних

випадках турбувалися про жінок та нащадків: «Батьки дуже рідко допомагали матерям своїх дітей. Мабуть, із сотні лише два-три чоловіки признавали своїх бідних, обездолених дітей» [26, с. 78]. Оскільки в'язнів постійно переводили з табору в табір, у жінок практично не було шансів знову побачити батька дитини після пологів під час ув'язнення [20, с. 275].

Дослідники зауважують, що вагітність із розрахунку на полегшений режим практикували насамперед і здебільшого жінки, ув'язнені за кримінальні злочини та / або на незначний термін [9, с. 257]. 28 серпня 1950 року Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ, згідно з яким, належало звільнити від покарання засуджених вагітних жінок та жінок, що мають малих дітей, у результаті чого наприкінці квітня 1951 року було звільнено 100 % жінок згаданих категорій та 98 % тих, які мали дітей поза межами табору чи колонії [7]. Однак цей документ не поширювався на жінок, засуджених за політичними статтями, тож становище більшості ув'язнених українок-матерів не змінилося.

Коли йдеться про політв'язнів, то найвірогіднішою причиною вагітності (окрім зґвалтування), ставав свідомий вибір жінки — її готовність і прагнення народити дитину за будь-яку ціну. Хава Волович, до прикладу, у своїх спогадах визнає, що саме невимовне почуття самотності і потреба любити спонукала її наважитися на народження дитини в ув'язненні: «Прекрасна і страшна штука — інстинкт дітонародження. Прекрасна, коли всі умови створено для приходу на світ нової людини, і жахлива, коли ще до свого народження вона приречена на муки. Але люди з потьмареним розумом не дуже замислювались над долею своїх нащадків. Просто до безумства, до биття голову об стіну, до смерті хотілося любові, ніжності, ласки. І хотілося дитини — істоти рідної і близької, за яку не шкода було б віддати життя. Я трималася порівняно довго. Але такою потрібною, такою бажаною була рідна рука, щоб можна було хоч трохи на неї спертися у цій багаторічній самотності,

гнобленні та приниженні, на яку людина була приречена. Таких рук було простягнуто чимало, з них я обрала не найкращу. А результатом була схожа на ангела, з золотими кучериками дівчинка...» [4, с. 479]. Інша ув'язнена, Тамара Петкевич, у таборі працювала санітаркою: за 4 роки до звільнення вона щиро закохалася у вільнонайманого одруженого лікаря, завагітніла і мріяла про майбутню родину, та цим мріям не судилося здійснитися — лікар забрав сина у свою сім'ю, а невільницю покинув [24, с. 258]. Дослідники зазначають, що «материнство давало жінкам — вже самою позірною можливістю вибору — певну ілюзію контролю над своїм життям. Воно тимчасово позбавляло від самотності і дарувало ще одну ілюзію — вільного сімейного життя» [33, с. 478].

Для деяких жінок народження дитини стало способом протидії дегуманізуючому режимові ГУЛАГу — залишатися жінкою, усупереч обставинам. «Посилаючи жінок у табір, їх прирікали на самотність. Однак природа брала своє і, незважаючи на тяжку кару, незважаючи на те пекло, фізичне і моральне, що чекало на жінку-матір, дітей ставало дедалі більше й більше, і держава мусила брати на себе турботу про цих несподіваних вихованців <...> їх одбирали і селили в дитмістечку» [30, с. 316–317].

Дитбудинок: умови утримання, догляд, лікування немовлят і доступ до них. Дітей, що народилися в неволі чи потрапили туди немовлятами разом зі своїми засудженими матерями, вилучали і утримували їх окремо від жінок у державних інституціях при таборах (дитбудинку, яслях, дитмістечку, дитячому бараку, притулку тощо). Породіль у таборах утримували окремо від решти невільниць у так званих «бараках мамок». Ганна Позняк описує режим утримання матерів та їхнє спілкування з немовлятами в одному з таборів ГУЛАГу: «Я побачила жахливу картину. Тут були матері, що тільки народили дітей. Родильний дім і так званий діточий приют були за зоною тільки через колючі дроти. Діти вважалися вільними громадянами Радянського Союзу, а їхні матері “політичними злочинцями”. Конвой водив ма-

терів за зону щотригодини, кормити маленьких дітей, і так цілодобово. Приходять мамки в барак, кип'ятять воду, додають трошки цукру, який їм давали, і п'ють, щоб прибуло молоко, бо через три години знову треба йти. Хто масажує груди, хто зціджує молоко, яке дитина не висала <...> Вони навіть не роздягалися, щоб скорше вспіти та побути довше з дитиною. В котрій матері пропадало молоко і вона не кормила, то її зразу відправляли на той лагпункт, звідки вона прибула, а то були в більшості лісопівальні табори» [26, с. 77].

У таборах ставлення до дітей було особливе: їх сприймали як спогад про минуле, як надію на майбутнє, вони були об'єктом загальної любові. У численних жіночих спогадах містяться сюжети про жертвоне, на рівні з фанатизмом, ставлення до дітей не лише їхніх матерів, але й винятково турботливе та ніжне ставлення інших жінок [33, с. 470].

Чи не кожна матір прагнула потрапити на роботу в дитбудинок, щоб бути ближче до своєї дитини і мати змогу дбати про неї. Окрім іншого, умови праці тут, попри значне емоційне напруження й відповідальність, були значно кращими, ніж на загальних роботах: у закритому приміщенні, без надривних фізичних навантажень, з доступом до їжі тощо. Наталія Костенко розповідала, як вона старалася сумлінно виконувати всю роботу, навіть замість вільнонайманих працівників, коли її взяли на працю до дитячої кухні: «Це було дуже добре місце ще й тому, що при кухні була відгороджена кабінка, і мене з бараку перевели туди жити. І спокійніше, і чистіше, і, головне, дитина повсякчас в мене на очах» [29, с. 407].

Проте далеко не кожна мати-невільниця, яка опинялася в ролі няні при дитбудинку, однаково турботливо ставилася до всіх знедолених дітей. Недбалість, бездушність на межі із жорстокістю у ставленні до чужих дітей (на відміну від власних малюків, яких ці няні надіяли турботою і любов'ю), у поєднанні з байдужістю керівництва та критичним браком ресурсів (ліків, повноцінного харчування), на думку Хави Волович, призводили до високого

рівня захворюваності й смертності малюків у таких установах, які жінка відверто називає «домами смерті немовлят» [4, с. 481]. Авторка всесвітньовідомих мемуарів про ГУЛАГ Євгенія Гінзбург, яка під час ув'язнення доволі довго працювала нянею в такому закладі для дітей невідьниць, дає йому дуже чітку характеристику: «Диткомбінат — це також зона. З вахтою, воротами, з бараками і колючим дротом» [5, с. 272]. Тож не дивно, що ці діти своїм виглядом, рівнем розвитку й поведінкою аж ніяк не «вписувалися» в пропагандистську картинку «щасливого радянського дитинства»: «Нещасні, небажані діти невідьників, блді, кволі, зі сумними оченятами, навіть плач у них був, як скигління безпомічного, маленького, поморщеного сотворіння. Тих дітей, привезених з усіх таборів Союзу, віком до двох років було коло 200. Опісля тих, хто зістався живий, чекала доля іншого “приюту”» [6, с. 99]. Євгенія Гінзбург докладно змалювала недостатній рівень розвитку й агресивну поведінку вихованців «диткомбінату» та пояснює причини: «По бараку снували, шкандибали, з вереском, реготом і заливаючись сльозами душ тридцять дітлахів <...> Кожне відстоювало своє місце під колимським сонцем у неупинній боротьбі з іншими. Вони нещадно лупцювали одне одного по голові, чіплялись одне одному у волосся, кусалися <...> Ні, гріх було б сказати, щоб їх морили голодом. Годували ситно і, за моїми тогочасними уявленнями, здається, навіть смачно <...> Вони ще не говорять. Лише деякі 4-річні вимовляли окремі незв'язні слова. Переважали нерозбірливі крики, міміка, бійки <...> В немовлячій групі вони ж весь час просто лежать у своїх ліжечках. Ніхто їх на руки не бере, хоч лусни від крику. Заборонено брати на руки, лише міняти мокрі пеленки. В повзунковій групі вони всі скупчені в манежах, повзають, лише пильнуй, щоб не повбивали одне одного чи око не вибрали <...> Дай бог встигнути усіх нагодувати і на горщики посадити» [5, с. 272–273].

Доступні нині спогади невідьниць про становище немовлят у таборах недвозначно за-

свідчують, що хоча умови їх утримання могли відрізнятися на рівні матеріального забезпечення (від зовсім неприйнятних до цілком задовільних), утім, брак материнської турботи та живого спілкування вкрай негативно позначався на психоемоційному розвитку малюків та їх соціально-поведінкових навичках.

Спогади, документи та дослідження підтверджують: у більшості табірних закладів для дітей невідьниць рівень захворюваності й смертності малюків були високими, фактично більшість дітей, народжених у неволі, були приречені на смерть уже в перший рік свого життя [20, с. 275–277]. Це засвідчує висока статистика смертності дітей у дитбудинках (яка, утім, мала тенденцію до зниження): у 1947 році з кожної тисячі дітей загинуло 409, у 1949-му — 200, у 1953-му — 46 дітей [14, с. 14]. До того ж адміністрація таборів постійно занижувала ці показники, приховуючи реальну кількість загиблих малюків — інформація про це міститься у звітах прокурорських перевірок [9, с. 260].

Спілкування матерів з їхніми дітьми було суворо регламентоване, обмежене в часі, залежало від низки чинників: віку дитини, типу утримання немовлят (у межах табору в так званому бараці для «мамок» чи в дитбудинку за межами табору), від людяності адміністрації, від типу робіт, що їх виконувала жінка, від її поведінки (за порушення режиму матір могли покарати обмеженням доступу до дитини). Ключовим фактором, однак, залишався вік дитини: у більшості випадків немовлята віком до 1 року вважалися такими, що перебувають на грудному харчуванні, що відповідно передбачало кількаразове відвідування матерями-годувальницями своїх дітей (за умов збереження лактації). Анна Гошко-Кіт, яка потрапила в табір з немовлям на руках, згадувала: «У таборі нас роз'єднують тому, що я “заклученная”, а дитина — вільна: Богдана забирають у барак, де є ще дуже багато малих дітей, а мене в барак для політичних в'язнів <...> Нас розділяє “забор”, ключий дріт і солдати з псами <...> Мені, як і іншим мамам, дозволили о шостій рані і ввечері після роботи

приходити і годувати його. Дітей нам виносили в коридор, ми не бачили, де вони сплять, нам не вільно було туди заходити. Мати, у якої дитина до одного року, мала право годувати її два рази на день <...> До дітей віком понад один рік мамам дозволяли приходити тільки у вихідні дні» [6, с. 99–100].

Утім, нерідко у виснажених жінок грудне молоко зникало вже за кілька місяців після пологів, що означало переведення їх у загальний барак та на загальні роботи, а також різке зменшення кількості або й заборону візитів до дитини [20, с. 275]. Адміністрація таборів керувалася насамперед інтересами виконання виробничих норм, тож періодичність і тривалість материнських візитів до немовлят скорочували до мінімуму, під будь-яким приводом [9, с. 260]. «Ті, у кого діти в старшій групі, пускали до них один раз на тиждень, у вихідний, але й те добре, принаймні бачиш свою дитину. А нам, “мамкам” молодшої групи, ще краще: ми кожен день після роботи з дітьми, і в обід нас до них з роботи ведуть — годувати» [29, с. 406].

Спільний досвід страждань розвивав у жінок взаємне співчуття та спонукав до допомоги тим, кому було найважче. Виснажені тіла невірниць не завжди здатні були до належної лактації. Розуміючи материнські почуття й тривоги одна одної, вони ділилися материнським молоком: «В котрої матері було мало молока, то вона просила в котрої лишилось, і тримала у пляшечці за пазухою, щоб було тепле і щоб покормити свою дитину. Часто за молоко віддавали свій цукор <...> Жили вони дружньо, помагали, чим могли, одна одній» [26, с. 77]. Наталія Костенко пригадувала, як ще під час етапу ув'язненні матері рятували одна одну: «Молока в мене — хоч залийся, а він [син] не бере груди <...> Я годувала дівчинку однієї львів'янки, Іванки Міській. У неї молоко зникло. Чужу дитину годую, а свій кричить від голоду <...> Вона мені давала білі сухарі. Ото націджу молока з грудей, розмочу сухарі — Ігор з ложечки поїсть трошки» [29, с. 405]. Згодом, уже в таборі жінка продовжувала вигодовувати чужих немовлят: «Молока

в мене, як і раніше, було багато, і я годувала Іванчину дівчинку, і ще інших дітей підгодувала, в кого молока бракувало. Скоро мене зарахували молочним донором: це означає — дали посилене харчування» [29, с. 406]. Спогадів про таку практику не бракує [33, с. 480].

(Не)втрачені діти: розлука та дистанційне материнство. Втрата дитини в таборі була справжньою трагедією для більшості жінок, тож описи материнського розпачу вкрай рідкісні у спогадах про ГУЛАГ: «Потім наставала остання хвилина. Мати все ще не вірила, що дитя мертве. Одні падали непритомні, або билися в істериці, або тормозили нещасне тільки, інші кам'яніли з відчаю. Серце рвалося при таких сценах» [30, с. 320–321]. Найчастіше в описі втрати дитини мемуаристки обходяться стислими і децю сухими фразами, позбавленими емоційного наповнення: «Смертність серед дітей була надзвичайно велика, і матері хоронили своїх діток під конвоєм» [26, с. 77].

Діти не могли перебувати в місцях позбавлення волі тривалий час, тому тих малюків, які вижили під час етапу чи в табірних яслах, згодом (коли маля досягло віку 1–2 років) остаточно відбирали у їхніх матерів. Залежно від обставин, інколи таку дитину могли забрати на виховання родичі невірниць, або, що траплялося частіше, дітей «ворогів народу» скеровували до державних дитбудинків, де їм давали нове прізвище і слід такої дитини міг бути втрачений назавжди. «Кормили дітей до 10 місяців, після чого дитину залишали, а мати верталася на лагпункт. Дітей тут тримали до двох років, а потім відправляли в діточі доми, а адресу мамі повідомляли», — згадувала Ганна Позняк-Срип'юк [26, с. 77]. Страх втратити дитину назавжди, невідомість долі, яка спіткає цю дитину, виснажували матерів-невірниць: «Над нами панував страх втратити дитину — а як відберуть, куди вивезуть, як виховують? Боже! Яка це мука! Ніхто з нас, матерів, про свою долю і не думав» [6, с. 102].

Вочевидь, матері-невірниць усвідомлювали, що найкраще для дитини було б виховання в родині. Зрідка жінкам та їхнім роди-

чам вдавалося отримати дозвіл на передачу малюка під опіку родичів засудженої. Анні Мартинюк та її ув'язненому чоловікові пощастило: після численних клопотань, вдалося домогтися такого дозволу. Однак така бажана розв'язка викликала в матері суперечливі почуття: «Тішилася, що дитина нам не пропаде в дитдомі, а плакала, бо мусила розстатися з найдорожчим синочком, і вже журилась, як йому там буде». Болісним було й саме розставання [22, с. 176].

Попри бажаність саме такого сценарію, сам момент розлуки був вкрай болісним і травматичним для жінок. Свідком такої події стала свого часу Єфросинія Керсновська: «Перше, що я побачила, увійшовши до 8-го бараку, була несамовита сцена: молода мати — майже дівчинка — билася в руках у солдата, благаючи: “Дайте погодувати його — востанне! Востанне!” А старенька бабуся поквапом дріботіла геть, забираючи маленьку дитинку, загорнуту в ковдрочку. Присутні при цьому “мамки” їй заздрили: “Щастя, що у тебе є бабуся... А ми?” Ця дитина була ще з волі: мати щойно почала розкручувати свою “катушку” — 10 років» [17].

Зі спогадів жінок-політв'язнів, яким довелося пережити такі події, стає очевидним, яким сильним ударом ставала відправка малюків у радянські сиротинці. Анна Гошко-Кіт описує сповнену трагізму сцену: «Матерям дозволяли віднести свою дитину на “вахту”, а там “вольні” з материнських рук виривали дітей. То було неймовірно жахливе видовище: матері плакали, кричали, вили, як вовчиці, кусали “вольним сестрам” руки, пригортали свої кровиночки до себе... Дитячі голоси вливались в розпач розлуки, а жаль дитини виривався словом “Мамо!” Страшні розпачливі крики роздирали серце, усе змішувалося з дитячим плачем <...> Жінка, яка була засуджена на 10 років, мала надію довідатися, що десь там знайдеться добре жіноче серце, що хтось напише щось її про дитину. Але така, яку засудили на 25 років, була позбавлена надії довідатися що-небудь про свою дитину,

де вона є, і не знала, чи взагалі її колись побачить» [6, с. 104].

Наталія Костенко саме так втратила свого сина, і лише через багато років відшукала і повернула його: «Стали його в мене з рук забирати. Він за мою шию чіпляється: “Мама, мама!” Я його тримаю і не віддаю... Ну, звичайно, принесли наручники, закували мене і потягли силоміць. Ігор у наглядча з рук виривається, кричить. Я й не згадаю, як мене на етап відправили, можна сказати, була неприємна» [29, с. 405].

Матері-невільниці, яких розлучили з їхніми дітьми під час арешту, потерпали не тільки від розлуки з ними, але й від того, що часто їм не було нічого відомо про долю власних дітей. «Між нами була наша подруга з Тернопільщини <...> Ми ніколи не бачили усмішки на її обличчі. Чоловіка її вбили, а сина вона встигла комусь передати, щоб виховали, не дали в дитдом. Але чи не відберуть тої дитини, чи не виросте з неї яничар, що прокляне і батька, і матір, а сам піде служити імперії?» [12, с. 109].

З одного боку, ці переживання додавали гіркоти, однак з другого, — саме почуття материнського обов'язку змушувало жінок не здаватися та стійко витримувати неймовірні труднощі. Анна Марунчак пригадувала момент відчаю: «Я думала: чи витримаю ще це випробування? Хотіла заповідати собі смерть, бо не ставало сил терпіти. Одного разу мало не кинулася під вагон з гравієм, але голос сина зупинив мене — я мусила для нього жити» [22, с. 101]. Євгенія Андрусак, дитину якої відібрали після арешту, твердо вирішила вижити в неволі, щоб повернути собі сина: «Їла, що давали, бо хотіла вижити. Про дитину я не забувала ні на хвилину, навіть у найважчі періоди свого життя» [1, с. 49].

Подолати зневіру, що опановувала ув'язнених матерів і викликала думки про самогубство, допомагали їхні ж подруги по нещастю, розділяючи важку долю та підтримуючи одна одну в найважчі хвилини. Наталія Костенко згадувала свій стан після розлуки із сином: «Я й працювати не можу, і ночами

не сплю, плачу і плачу <...> Подруги кажуть мені: перестань ти плакати, припини дитину мучити — поки ти побиваєшся, і він там заспокоїтися не може» [29, с. 408]. Анна Мартинюк із вдячністю згадувала своїх подруг по бараку, які своїм щирим співчуттям та розрадою допомогли психологічно впоратися зі втратою дитини: «Я була така нещасна без дитини в тюрмі <...> Ох, Господи, тяжко те описати, коли б не мої подруги, мабуть збожеволіла б. Катруся (Зарицька) бачила моє горе і розповіла мені про свою долю, також лишила малесенького синочка вдома у Львові...» [22, с. 174–177]. Підтримуючи одна одну в найважчі хвилини відчаю, жінки спільно долали цю травму та допомагали одна одній вистояти психологічно.

Мрії про майбутню зустріч із дитиною, сподівання віднайти її після звільнення та відновити родину давали жінкам надію на майбутнє, сили витримувати всі випробування, спонукали жити далі. Наталія Шухевич, дружина Романа Шухевича, в одному зі своїх інтерв'ю згадувала: «Від мене забрали дітей, мовляв, діти не можуть бути в тюрмі. Їх віддали до дитбудинку. Відтоді я їх не бачила аж до свого звільнення <...> Я писала прохання, щоб дозволили написати дітям. Але все було намарне <...> Жила з дня на день. Весь час думала про дітей, молилася, щоб тільки побачити їх ще раз» [22, с. 80–81]. Анна Карванська-Байляк згадувала про свою співкамерницю: «Хлопець, про котрого Калина не переставала говорити, завжди зі сльозами на очах і невимовною тугою, — Олесь, її синочок. Остався десь на волі, при людях. Де й при кому — вона цього не знала. Він — її плоть і кров, її дитя — здавався тепер мрією. І лиш одного прагнула, лиш про одне Господа молила: пригорнути синочка до серця і вже більше з ним не розійтися» [16, с. 299].

Проблема розриву та поновлення стосунків між матерями-політв'язнями та їхніми надовго осиротілими дітьми потребує глибшого вивчення. Виховані в радянських сиротинцях чи під опікою родичів, діти не отримували материнської любові й турботи, їм важко було

зрозуміти, чому мама не була поруч. Про цей аспект жіночого досвіду ув'язнення вкрай рідко згадують жінки. Декому з жінок вдавалося налагодити листування з підростаючими дітьми і в такий спосіб підтримувати більш-менш регулярний зв'язок: цікавитися справами сина чи доньки, давати поради чи настанови, напучувати, жити їхніми інтересами. Саме так вибудовувала свої стосунки із сином протягом 25 років неволі Катерина Зарицька: її листи сповнені материнської любові й турботи, вона заохочувала і підбадьорювала його до добрих вчинків, та водночас критикувала за хиби [23, с. 206]. Унікальною є історія відновленого материнства колишньої підпільниці Євгенії Андрусак, півторарічного сина якої відібрали при арешті і сліди якого було втрачено. Протягом 10 років таборів жінка жила думкою про те, що поверне собі сина, і після звільнення протягом ще двох років докладала неймовірних зусиль, що розшукати родину радянського офіцера, яка взяла дитину на виховання. Жінці вдалося не лише знайти свого на той час уже 12-річного сина в російській провінції, але й через суд поновити свої материнські права, забрати малого в Україну та виховати гідною людиною [1, с. 69–84].

Зустріч із дітьми по багатьох роках розлуки далеко не в усіх була радісною. Якщо звільнену Наталю Попович її вже дорослі сини зустрічали на вокзалі з квітами, то 10-річний син Марії Курочки, якого виховували дідусь і бабуся, при її появі після ув'язнення відмовився визнавати її за матір, що спричинило в жінки нервовий розлад [28, с. 100–101]. Зі скупих спогадів про відносини з дітьми після звільнення стає зрозуміло, що ті не завжди готові були пробачити своїм матерям своє вимушене соціальне сирітство. «Мої сини з великим невдоволенням сприймають мою біографію і зв'язане з нею їх важке дитинство», — з гіркотою писала Галина Шандарак в одному з листів до І. Кривуцького у 2002 році [2, с. 91].

Вивчення спогадів жінок-політв'язнів про їхній досвід материнства в неволі дозволяє зрозуміти всю суперечливість і трагізм пережитого: у ньому прагнення жінки реалізувати

свою материнську роль натикалося на нелюдські умови утримання у в'язницях і таборах, а бажання зберегти зв'язок і згодом зустрітися зі своїми (не)втраченими дітьми спонукало жінок жити. Важко не погодитися з висновками, яких дійшла Л. Максимова: «Материнство давало їм [жінкам] “друге дихання”, з'являвся смисл життя, спалахувала згасла надія на нормальне життя <...> Природне почуття турбо-

ти про нащадків допомагало їм вижити і відчувати свою соціальну жіночу роль» [20, с. 277]. У таборах і в'язницях роль матері (виконувана реально на місці чи пережита дистанційно), попри всі емоційні й фізичні страждання, допомагала жінкам зберігати усталену систему цінностей, попри все залишатися жінками, таким чином підживлюючи їхню загрожену гендерну ідентичність.

1. Андрусяк Є. Спогади / Євгенія Андрусяк. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 91 с.

2. В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. І. Кривуцький та ін. – Львів : Манускрипт, 2009. – 276 с.

3. Войтоловская А. Л. По следам судьбы моего поколения / Ада Львовна Войтоловская. – Сыктывкар : Коми книжное издательство, 1991. – 334 с.

4. Волович Х. В. О прошлом / Хава Волович // Доднесь тяготеет. Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. – Москва : Советский писатель, 1989. – С. 461–494.

5. Гинзбург Е. Крутой маршрут. Хроника времен культа личности / Евгения Гинзбург. – Москва : Советский писатель, 1990. – 603 с.

6. Гошко-Кім А. Жертви за незалежність. – Львів : Українські технології, 2009. – 324 с.

7. Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мертвой дороге росло население СССР [Электронный ресурс] / В. Гриценко, В. Калинин // Новая Газета. – 2009. – 8 апреля. – № 36. – Режим доступа : <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>.

8. Дети ГУЛАГа: 1918–1956 / под ред. акад. А. Н. Яковлева ; сост. С. С. Виленский, А. И. Кокурин, Г. В. Атамашкина, И. Ю. Новиченко. – Москва : Международный фонд «Демократия», 2002. – 631 с.

9. Енпльбом Е. История ГУЛАГа / Енн Енпльбом ; пер. з англ. А. Іщенко. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. – 512 с.

10. Закидальська А. Інтинські сніговії [Текст] : докум. повість, публіц. / Анастасія Закидальська. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2014. – 244 с.

11. Запорожец Н. И. Из воспоминаний / Н. И. Запорожец // Доднесь тяготеет. Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. – Москва : Советский писатель, 1989. – С. 532–538.

12. Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня) / Ганна Заячківська-Михальчук. – Львів : ПП Сорока, 2009. – 204 с.

13. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–27.

14. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 3–16.

15. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920–х – первая половина 1950–х годов. Собрание документов : в 7 т. Т. 4. Население ГУЛАГа: численность и условия содержания / отв. ред. И. В. Безбородов, В. М. Хрусталева. – Москва : РОССПЭН, 2004. – 624 с.

16. Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям) / Анна Карванська-Байляк. – Варшава : Український архів, 2000. – 440 с.

17. Керсновская Е. Сколько стоит человек [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gulag.su/albom>.

18. Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті / Оксана Кісь // Український історичний журнал. – 2016. – № 3. – С. 125–138.

19. Кузин В. Женщины ГУЛАГа [Электронный ресурс] / В. Кузин // Грани эпохи : этический философский журнал. – 2007. – № 32. – Режим доступа : <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>.

20. Максимова Л. А. Материнство в лагерях ГУЛАГа / Л. А. Максимова // Гендерная теория и историческое знание : материалы Международной научно-практической конференции / отв. ред. А. А. Павлов. – Сыктывкар : Сыктывкарский государственный университет, 2003. – С. 271–277.

21. Мешко О. Не відступлюся! До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Мешко Оксана; Харківська правозахисна група ; упоряд. В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. – Харків : Права людини, 2005. – 344 с.

22. Нескорена Березина: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття / Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) ; упоряд. Б. О. Гордасевич, ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. – Торонто ; Львів : Піраміда, 2002. – 280 с.
23. *Онишко Л. В.* «Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати...» : Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі / Леся Онишко. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2007. – 928 с.
24. *Петкевич Т. В.* Жизнь – сапожок непарный : Воспоминания / послесл. Б. Ф. Егорова ; худ. И. Архипов. – Санкт-Петербург : Астра-Люкс ; АТОКСО, 1993. – 502 с.
25. *Петров Н.* История империи ГУЛАГ. Гл. 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava06.htm>.
26. *Позняк (Скрип'юк) Г.* Мені було 19 : Автобіографічна розповідь / Ганна Позняк (Скрип'юк). – Київ : Києво-Могилянська академія, 2001. – 124 с.
27. *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жены...» / А. Рогинский, А. Даниэль // Узницы «АЛЖИРа» : список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. – Москва : Звенья, 2003. – С. 6–30.
28. *Савка Б.* «А смерть їх безсмертям зустріла». Нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля в національно-визвольній боротьбі ОУН–УПА / Богдан Савка. – Тернопіль : Джура, 2003. – 332 с.
29. Судьба Натальи Костенко (запись Л. Богораз) // Память : Исторический сборник. – Париж : YMCA Press, 1981. – Вып. 4. – С. 402–412.
30. *Суровцова Н.* Спогади / Надія Суровцова. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 431 с.
31. Усна жіноча історія. Повернення / за ред. Г. Дацюк. – Київ : Жіночий центр «Спадщина», 2003. – 273 с.
32. *Чеснокова О. И.* Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930–1950-х годов / И. О. Чеснокова // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Сб. науч. ст. / под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. – С. 189–193.
33. *Шаповалова В.* Лагерь как образ жизни: женские лагерные мемуары / Вероника Шаповалова // Социальная история. Ежегодник : 2003. Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкиревой. – Москва : РОССПЭН, 2003. – С. 465–487.
34. *Шаповалова В.* Сестренки, мамки, дамки: тема насилия в женских лагерных мемуарах / Вероника Шаповалова // Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI–XXI вв.). – Санкт-Петербург : ЕУ СПб., 2012. – С. 142–163.
35. *Cormos G.* Women Humiliated in the Romanian Communist Prison / Gratian Cormos // The Scientific Journal of Humanistic Studies. – 2009. – Vol. 1 (1). – P. 47–52.
36. *Mason E.* Women in the Gulag in the 1930s / E. Mason // Women in the Stalin Era / ed. by Melanie Ilić. – New York : Palgrave, 2001. – P. 131–150.